

HET VATICAANS MANUSCRIPT VAN DE ETHICA TIJDELIJK IN NEDERLAND

Op 8 januari 2017 organiseerde ik voor een groep van 26 cursisten een excursie naar de tentoonstelling *De Glorie van het Joodse boek* in het Joods Historisch Museum in Amsterdam, waar het enige originele afschrift van Spinoza's *Ethica* te bewonderen was. Het had 335 jaar verborgen gelegen, in het archief van de Romeinse inquisitie en in de bibliotheek van het Vaticaan en het was uniek, dat dit nu aan Nederland voor de tentoonstelling was uitgeleend.

Voor mei 1675 voltooide Spinoza zijn hoofdwerk de *Ethica*, maar om problemen met het gezag te voorkomen besloot hij het pas na zijn dood in 1677 te laten uitgeven. Eind 1677 verscheen het in druk, geredigeerd door zijn vrienden. Het oorspronkelijke handschrift van Spinoza is daarna nog even in het bezit van zijn vrienden gebleven, maar vervolgens verdwenen. Een kennis van hem, Pieter van Gent, had het tijdens Spinoza's leven al woord voor woord gekopieerd. Tot nu toe was het echter onbekend of deze kopie verloren was gegaan en zo niet, waar deze zich bevond.

In de Bibliotheek van het Vaticaan deed de Nederlandse filosoof en historicus Leen Spruit eind 2010 een spectaculaire ontdekking: hij vond dit verloren gewaande handschrift terug in het archief van de Romeinse Inquisitie.

De ontdekking van het Vaticaanse manuscript van Spinoza's *Ethica* was niet het resultaat van een enorme speurtocht maar eerder een gelukkige samenloop van omstandigheden. In oktober 2010 ontmoette Spruit in het Archief van de Congregatie voor de Geloofsleer in Rome een Duitse collega, Jyri Hasecker (werkzaam aan de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster). Die vertelde over een lijst met codices die in de 20e eeuw waren overgebracht van het archief van de Inquisitie naar de Bibliotheek van het Vaticaan en stuurde Spruit een pdf van deze lijst. Het viel Spruit op dat er een manuscript genoemd werd dat door Niels Stensen was ingeleverd, enkele weken nadat hij bij de Romeinse Inquisitie een aanklacht had ingediend tegen de filosofie van Spinoza (4 september 1677). Toen Spruit de lijst opnieuw bekeek en het betreffende manuscript nader in ogenschouw nam, beseftte hij dat het om een manuscript van de *Ethica* ging. Maar hoe is dit manuscript in Rome beland en hoe heeft Niels Stensen het te pakken gekregen?

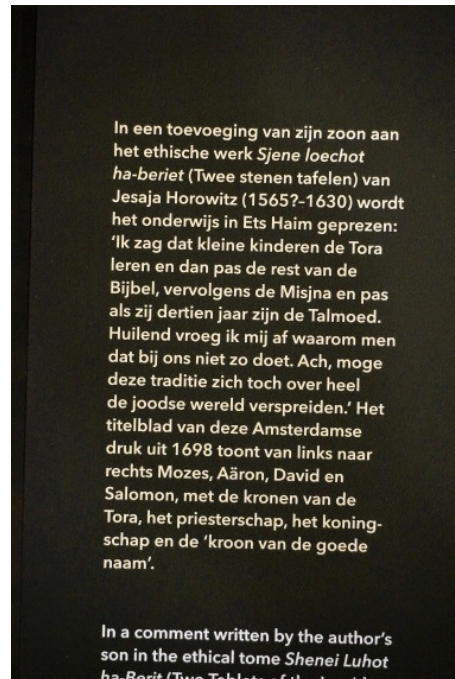
Op deze vraag gaf Piet Steenbakkers tijdens zijn lezing halverwege de middag antwoord. Maar voor wij daar naar gingen luisteren, kregen we eerst een rondleiding langs alle tentoongestelde boeken en hoorden we de geschiedenis ervan.

In het Joods Cultureel Kwartier in Amsterdam bevindt zich o.a. de bibliotheek Ets Haïm (Boom des Levens), de oudste actieve joodse bibliotheek ter wereld. Zij is, als onderdeel van het onderwijsinstituut Talmud Torah, in 1616 opgericht en bevindt zich sinds 1675 op de huidige locatie in het prachtige complex van de Portugees-Israëlitische Synagoge te Amsterdam.

De bibliotheek, die uit circa 560 handschriften en 30.000 gedrukte werken bestaat, bezit een grote en rijke collectie op het gebied van het 17de-, 18de en 19de -eeuwse jodendom en is hiermee al meer dan 400 jaar een wezenlijk onderdeel van het culturele erfgoed van Amsterdam. Oorspronkelijk was de bibliotheek onderdeel van de school die door de eerste Portugees Joodse Gemeente in Amsterdam is opgericht. De behoefte aan Joods onderwijs was groot in de nieuwe gemeenschap die zich in Amsterdam ging vestigen. De bibliotheekcollectie laat zien dat er naast specifiek religieus onderwijs ook een brede interesse was voor vele andere onderwerpen.

De school was er eerder dan het gebedshuis.

Jesaja Horowitz, een rabbijn uit Duitsland had een boek geschreven (bekend onder de naam 'Shelah'), in 1649 door diens zoon Shabtai Sheftel Horowitz is uitgegeven. In zijn voorwoord vertelt die zoon dat hij Amsterdam had bezocht, en spreekt daarin lovende woorden over het onderwijs, dat een voorbeeld is voor de andere joodse gemeenschappen.

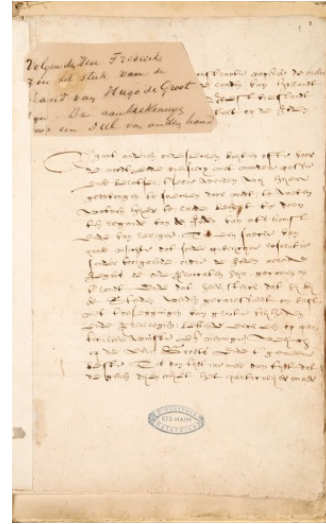

De conversos (tot het christendom bekeerde joden) die zich rond het jaar 1600 vanuit het Iberisch Schiereiland in Amsterdam vestigden, waren zich bewust van hun joodse afkomst. Hier in Amsterdam kregen zij de mogelijkheid lang vergeten Joodse tradities en gebruiken te leren en Joodse identiteit weer te ontdekken.

Zij vormden een hechte gemeenschap met eigen scholen, begraafplaats, armenzorg en voorzieningen voor koosjer voedsel en een sterke Sefardische identiteit. Toch integreerden zij volledig in de Amsterdamse en Nederlandse cultuur en samenleving.

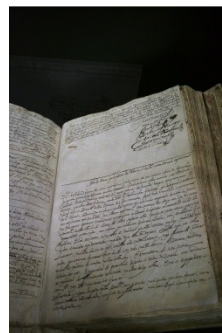
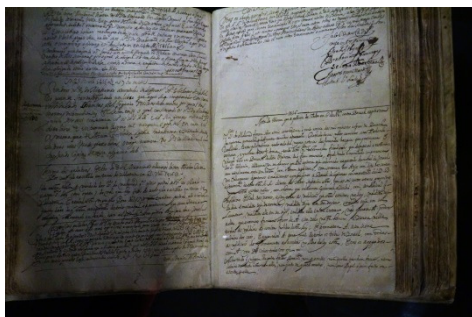
Maar er waren ook beperkingen. Ze mochten niet overal wonen en ook geen lid worden van een gilde, waardoor ze noodgedwongen in de handel zaten.

Op verzoek van de Staten van Holland en West-Friesland werd dan ook in 1615 een Jodenreglement of Remonstrantie ontworpen door rechtsgeleerde Hugo de Groot. De adviezen van De Groot zijn niet tot officieel beleid verheven. De Staten besloten de steden vrij te laten in hun behandeling van joden. In de praktijk volgden vele steden (o.a. Amsterdam) de aanbevelingen van De Groot wel in hoofdlijnen op.

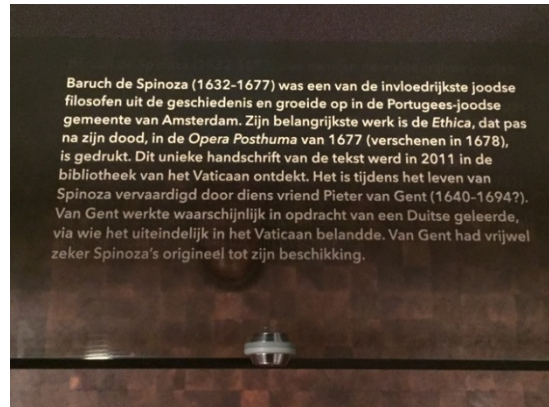
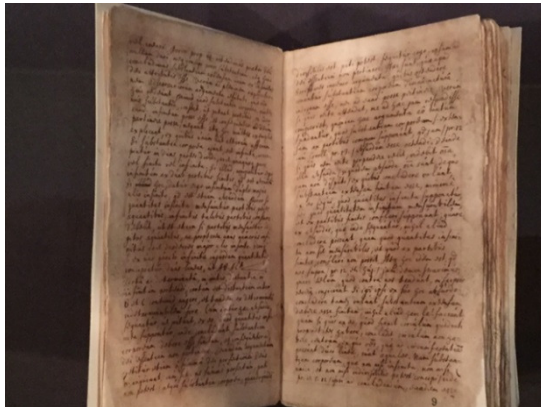
De Groot wierp drie vraagstellingen op: ten eerste of het wenselijk was dat Joden zich hier zouden vestigen; of zij in dat geval hun religieuze tradities mochten beoefenen; en tenslotte in hoeverre de schade aan het christendom en de staat door hun eventuele aanwezigheid beperkt zou kunnen blijven. Volledige burgerrechten werden Joden dus ontzegd, maar gezien vanuit Europees perspectief, bestond er voor Joden in de Republiek een betrekkelijk hoge mate van tolerantie. Er was geen getto. Joden hoefden geen collectieve belasting te betalen en waren niet afhankelijk van contracten waarmee hun vestiging steeds opnieuw bevochten moest worden, zoals elders het geval was. De meeste beperkingen bleven tot 1796 van kracht.

We lopen langs de vitrines met imposante Hebreeuwse werken en zien daartussen ook het tekst van de ban van Spinoza met daarnaast de toelichting. De officiële tekst van de ban is verloren gegaan. Wat er nog aan documentatie is, is een samenvatting van de ban in het Portugees, die in 1656 enkele maanden na de ban is opgenomen in het besluitenboek van de Portugees-joodse gemeente. Dat originele besluitenboek ligt naast het handschrift, geopend op de pagina met de aantekening van de ban tegen Spinoza.

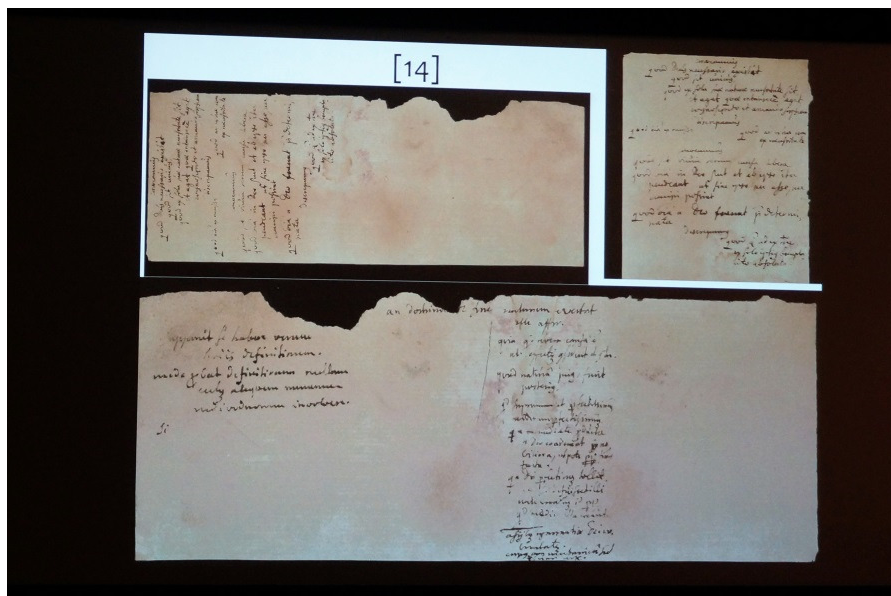

Niet alleen Spinoza's intelligentie, maar ook zijn als ketters beschouwde opvattingen vielen al snel op. Zijn relatie met de joodse gemeente werd steeds slechter en op 27 juli 1656 werd hij in de ban gedaan. Dit is het originele besluitenboek, bewaard in het Amsterdamse Stadsarchief: 'De heren van de Kerkeraad laten weten, hoe zij al lang kennis hebben van de slechte meningen en werken van Baruch d'Espinoza en hem op verschillende wijzen geprobeerd hebben terug te brengen van zijn slechte weg. (...) Omdat zij hem niet kunnen genezen, en slechts meer horen van zijn afschuwelijke ketterijen, zal deze d'Espinoza vervloekt en verbannen worden uit het volk van Israël.'

En dan komen we bij de Ethica.

Wat oogt die nietig tussen al die grote Hebreeuwse boeken. We horen dat dit eigenlijk een soort reispoeket is. Het was in het bezit van Ehrenfried Walther von Tschirnhaus en omdat hij vanwege het formaat geen aantekeningen in de kantlijn kon maken zat er halverwege een los vel met aantekeningen in. Het is na restauratie van het handschrift niet langer een los vel, maar in het handschrift gebonden.

Maar hoe kwam de Ethica nu in het Vaticaan terecht?

We gaan eerst even koffiepauze houden;

waarna we ons naar het Auditorium begeven, waar Piet Steenbakkers ons dat uit de doeken gaat doen.

Zoals we aan het begin van de met een Gouden Dolfijn bekroonde film *Spinoza een vrije denker* van Robin Lutz kunnen zien, was het voor Wiep van Bunge heel moeilijk om toegang tot het manuscript te krijgen. Toen het hem uiteindelijk lukte, mocht hij tijdens de filmopname alleen maar het boek bekijken en niet aanraken of er iets over vragen of zeggen.

Een aantekening op de keerzijde van het laatste vel door een functionaris van de Inquisitie vermeldt, dat het op 23 september 1677 in handen is gekomen van de Romeinse congregatie. Het is dus een afschrift dat voorafgaat aan de *Opera posthuma*, omdat het titelblad van de Opera Posthuma wel de datum 1677 draagt (het is in december 1677 gedrukt), maar de distributie ervan in januari 1678 begon, dus tweeëneenhalf jaar nadat Van Gent het afschrift maakte.

Een vergelijking met overgeleverde brieven toont aan dat het Vaticaanse manuscript het handschrift is van Pieter van Gent, die verschillende werken van Spinoza heeft gekopieerd en op basis van een vergelijking met de gedrukte versie kan worden vastgesteld dat het een afschrift is van Spinoza's autograaf.

Het is ook zeer waarschijnlijk dat Van Gent in de redactie van de Opera Posthuma heeft gezeten, want bij de daarin gepubliceerde brieven staat bij brief 28 aan Bouwmeester in (waarschijnlijk) zijn handschrift de aantekening "*Is van geen waarde*".

Zoals ik al vermeldde was het manuscript eigendom van Spinoza's kennis Ehrenfried Walther von Tschirnhaus, die op reis in Rome een andere kennis van Spinoza tegen het lijf liep, de inmiddels tot het katholicisme bekeerde Niels Stensen. Die was Spinoza nu vijandig gezind en wist het manuscript over te dragen aan de inquisitie.

De aantekening op het schutblad vermeldt: '*Op 23 september 1677 heeft de weledede en eerwaarde heer Nicolaus Stenonius, bisschop van Titiopolis en apostolisch vicaris in het hertogdom Lüneburg het onderhavige boek ingeleverd, en gezegd dat dit het boek was dat hij had beschreven in het memorandum door hem overhandigd aan de Heilige Congregatie van het Heilig Officie.*' Dat zgn. memorandum had Stensen op 4 september ingeleverd.

Het manuscript was zonder titel, voerde geen auteursnaam en werd gedefinieerd als "tractatus theologiae". Verder is het van een klein en handzaam formaat, het meet net aan 17 x 10 centimeter, omdat het, zoals bij de rondleiding al werd verteld mee moest op reis.

Stensen beschreef degene van wie hij het handschrift kreeg als een Lutheraan met kennis van de wiskunde en een vriend van Spinoza, die in de zomer van 1677 in Rome verbleef.

Aangezien Tschirnhaus in een vanuit Rome geschreven brief aan Leibnitz, in augustus 1677, verklaart dat hij diep onder de indruk was van Stensen's overtuigingskracht in de poging hem terug te voeren tot het katholicisme, kan met zekerheid worden aangenomen dat hij die Lutheraan was. Tschirnhaus kende Spinoza uit de tijd dat hij samen met Pieter van Gent aan de universiteit van Leiden studeerde en Spinoza vertrouwde de jonge Duitse student klaarblijkelijk, gezien het feit dat hij hem een handschrift van de *Ethica* toevertrouwde.

We weten ook dat Tschirnhaus in Parijs Leibnitz ontmoette. Spinoza had toen al wel met Leibnitz gecorrespondeerd, maar de ontmoeting met hem in Den Haag vond pas later plaats. Spinoza had Tschirnhaus geen toestemming gegeven om zijn werken aan Leibnitz te laten zien, maar het lijkt echter aannemelijk dat Tschirnhaus tegen Spinoza's uitdrukkelijke wens toch informatie over de filosofie van Spinoza aan Leibnitz doorspeelde, zoals waarschijnlijk ook gebeurde tijdens ontmoetingen met andere natuurkundigen en wiskundigen zoals Oldenburg in Londen en Huygens in Parijs.

Het handschrift kwam terecht bij het Heilige Officie, om vervolgens in 1922 overgebracht te worden naar de Vaticaanse Bibliotheek.

Uiteindelijk heeft het feit dat de Inquisitie dit werk heeft geanalyseerd en beoordeeld ervoor gezorgd, dat het handschrift bewaard is gebleven.

Ironisch genoeg ligt het nu tentoongesteld tussen de imposante Hebreeuwse werken, die Spinoza in zijn jeugd intensief heeft bestudeerd en die tot het volk behoren, dat hem in de ban heeft gedaan.

Het manuscript van zijn *Ethica* is nog nooit zo dicht bij zijn ouderlijk huis geweest.

Verantwoording:

Brongegevens:

Rondleiding in het JHM en de lezing van Piet Steenbakkers aldaar.

Eerdere lezingen van Piet Steenbakkers over de Ethica.

"Het Vaticaanse manuscript" van Leen Spruit

Website JHM.

Foto's gemaakt door Peter de Wit, Ronald Mann, Rob Wouters en mijzelf in het JHM.

Foto-still uit de film Spinoza, een vrije denker door Stan Verdult.